

New York, New School for Social Research,
Department of Philosophy – Eötvös Loránd
Tudományegyetem, BTK, Esztétika Tanszék

A rosszak, a rossz, a gyökeres rossz és a démoni

Mivel magunk mögött hagytuk a metafizikai gondolkodást, a jót vagy rosszat nem kívánjuk szubsztanciaként vagy annak hiányaként felfogni. Ehelyett inkább megpróbáljuk annak a vasútvonalnak a legfőbb állomásait végigjárni, amely az abszolút jótól a gyökeres rosszig halad. (1)

A filozófiai hagyomány rendszerint különbséget tesz természeti rossz (illetve természeti rosszak, többes számban) és morális rossz (egyes számban) között. A természet annyiban hozhat rosszat az emberre, amennyiben az ember maga is természet. A betegség, a földrengés, az árvíz közülünk sokakat sújtó természeti rosszak; a halál viszont mindannyiunkat utoléri. Az emberek azonban ritkán elégedtek meg azzal, hogy a természeti rosszat vak természeti erőknek nyilvánítsák. Vak erőket nem lehet megérteni, márpedig az emberek érteni vágyanak, és ezt a vágyukat azzal akarják kielégíteni, hogy más embereket hibáztatnak a természeti katasztrófákért. Ellenségeik sötét üzelmeinek, boszorkányságnak vagy átoknak tulajdonítják őket. Más esetben egy bűnözőnek vagy egy bűnösnek, aki mialatt közöttük bujkált, mint Oidipusz, pestissel mérgezte meg az egész várost.

A zsidó/keresztény vallásokban ez a probléma még összetettebbé vált. Amikor Isten megteremtette a világot, mindennap azt mondta, hogy ez jó. Hogyan egyeztethető össze egy jó világegyetem olyan természeti katasztrófákkal, mint amilyen a betegség, az éhínség vagy éppen a meddőség? De még ha ezek megtorlások is lennének a rosszcselkedetekért, egy igazságos Isten hogy engedheti meg, hogy a természeti rosszak a tisztességes és a tisztességtelen embereket egyaránt sújtsák? A válaszok hatalmas tárházából én most csak kettőt említek meg, melyeket Leibniz vetett fel. Először: a világegyetem nem kizárólag az emberek számára teremtett, hanem minden élőlény számára, és ami az ember számára egyfajta természeti rossz, az még mindig előnyös lehet más teremtett lényeknek. Másodsor: mi nem ismerjük az isteni szándékot, rejtve marad számunkra – csak egy szegletét látjuk a szöttesnek, nem pedig az egészet.

A felvilágosodás véget vetett az efféle spekulációknak. A természeti erőket akkortól kezdték vak, természeti rosszaknak tekinteni, esetleges, de mindazonáltal a természet törvényeinek engedelmeskedő történéseknek. Voltaire és a többiek a lisszaboni földrengés után kimondták a teodícea végét. De nem az emberi felelősségre vonatkozó kérdés végét. A kérdés többé nem az, hogy egy ördögi szem, varázslat, átok vagy éppen bűn hozza-e ránk a természeti rosszat, hanem az, hogy ezek a természeti rosszak megelőzhető-e emberi előrelátással, hogy vádolhatunk-e személyeket vagy intézményeket közönyösséggel, a törődés hiányával. Például járványok esetében a védőoltás hiánya vagy a kutak tisztításának elmulasztása erősen hozzájárult a természeti rossz hatóerejéhez. A kockán forgó morális kérdés többé már nem az, hogy mit tettünk, hanem hogy mit nem tettünk meg. A mulasztás miatt bekövetkezett természeti rosszért való emberi felelősség kérdésében a lélek vizsgálata annál erőteljesebbé vált, minél több eszköz állt volna rendelkezésre a természeti rossz hatóerejének csillapításához. A cunami vagy a Katerina hurrikán esetében a mai napig feltesszük magunknak ezeket a kérdéseket.

Bármilyen magyarázatot vagy értelmezést adjunk is, nehéz választóvonalat húzni a természeti és a morális rossz közé. Habár kétségkívül nem minden esetben, de a morális rossz gyakran jár együtt a természeti rosszal. Igaz, a természeti halál nem a morális rossz miatt következik be, és még az idő előtti halált sem akadályozhatja meg minden esetben az emberi törődés és előrelátás. A testi szenvedést főleg nem a morális rossz okozza, és nem is kerülhető el a jóssággal. Mégis, számos morálisan rossz cselekedet okoz természeti rosszat egy vagy több embernek.

A halál természeti rossz. A gyilkosság: morális rossz által okozott természeti rossz. Az ember megsebesülhet, ha leesik a fáról, de akkor is, ha erősen megütik. Ha egy apa nem hívja ki a beteg gyermekéhez az orvost, aki meg tudná őt gyógyítani, és a gyerek végül meghal, az apa morálisan is bűnös. Persze ez más mértékben számít bűnnek, mint a gyilkosság.

Habár az új, poszt-felvilágosult megközelítés a hangsúlyt a természeti rossz megelőzésének elmulasztására helyezi, a rosszról még mindig a hagyományos metafizikai értelmezéssel összhangban beszél. E a hagyomány szerint – amely Plótinostól ered és a keresztény filozófiában széles körben elterjedt – nincs rossz a világban. A rossz – beleértve a morális rosszat – hiány, a jó hiánya, nemléte.

Mivel magunk mögött hagytuk a metafizikai gondolkodást, a jót vagy rosszat nem kívánjuk szubsztanciaként vagy annak hiányaként felfogni. Ehelyett inkább megpróbáljuk annak a vasútvonalnak a legfőbb állomásait végigjárni, amely az abszolút jótól a gyökeres rosszig halad.

Kirándulásunkat kezdjük az abszolút jó állomásánál, hogy aztán tovább haladjunk egészen a végállomásig, amit gyökeres rossznak is nevezhetünk. Nagyjából félúton már hajlamosak lennénk elfogadni a hagyományos konklúziót. Addig a pontig a rossznak valóban azzal a fajtájával találkozánk, amelyik a jó hiányaként írható le. Ha nem is úgy, mint a jó teljes hiánya, de mint részleges hiánya, mint a jó hiánya bizonyos egyedi esetekben.

Hamarosan azt is el fogjuk ismerni, hogy a kiindulópontunk – nevezetesen az abszolút jó – ritka, és hogy ez a ritka jelenség értelmezhetetlen. Az abszolút jószág talán egy zsenit vagy – vallási kifejezéssel – isteni áldást követelne. Még ha az abszolút jót nem is érthetjük meg, de az első állomás lényegét le tudjuk írni, amely még mindig igen közel áll az abszolút jóhoz, habár nem abszolút. Ezen az állomáson tisztességes, becsületes embereket találunk, akik inkább elszenvedik az igazságtalanságot vagy a rosszat, mintsem hogy ők ártsanak másoknak, de akik abban az esetben nem áldozzák fel magukat, ha távolmaradásukkal senkit sem sértenek. Ezeknek a tisztességes embereknek jóra irányuló diszpozíciójuk van, és bánkódni fognak, ha nem sikerül megütniük karakterük mércéjét.

Vasútvonalunk következő állomása az átlagos jellemeket gyűjti egy csokorba, akik tudják, mi a jó, mégsem teszik, mert szenvedélyük vagy önérdékük vezérli őket. Az ilyen karaktereket hívta Kant rossznak, mégpedig gyökeresen rossznak, mert ők azok, akik megfordítják a mozgatórugók sorrendjét, azáltal, hogy az önszeretet maximáját fölébe helyezik a kategorikus imperatívusz által megszabottnak. Ez a fajta „rossz”, legalábbis az én elképzelésem szerint, még mindig csak a jószág hiánya. Hogyha a Kant által „gyökeresen rossznak” nevezett férfiak és nők megkaphatnának bármit, amit akarnak, csak

Az erkölcstelen észjárású emberek nem feltétlenül gyökeresen rosszak is egyben, sőt olykor még csak nem is rossz karakterek. Ők maguk esetleg nem is erkölcstelen észjárásúak, csupán kísérleteznek azok logikájával. Érveléseik felfoghatók szellemes megjegyzéseként, paradoxonokként, filozófiai kihívásokként vagy provokációkként, de komolyan is vehetik ezeket, és a gyakorlatban is követhetik őket.

éppen sikeresek és gazdagok nem lehetnének, miközben megmaradnának jónak, biztosan azt választanák, hogy jók maradnak. De sajnos kivételeket kell tenniük, hiszen csak egyszer élünk.

Azokat a karaktereket, akiket a következő állomáson találunk, már nem írnám le negatív kifejezésekkel. Ők nem pusztán a jó hiányát mutatják. Ennek az állomásnak a lakói nem tudják a jót a rossztól megkülönböztetni, és így nagyrészt nincsenek tudatában, ha valami morálisan elítélendőt tettek. Nincsenek tudatában, mivel nem törődnek vele. Sokan közülük brutálisak, szadista hajlamokkal, akik élvezetet találnak más emberek kínzásában, mások hideg cinikusok, akik szeretnek macska-egér játékot játszani, de mindannyian saját szórakozásukra és saját előnyük érdekében használják fel a többi embert. Úgy beszélnek róluk, mint „rossz” karakterekről, mégpedig egy egyszerű okból. Az ő karakterük éppen ellentét a becsületes emberek karakterének. Csak becsületes karakterű személyként diszpozicionált valaki arra, hogy jót tegyen, tehát a rossz emberek karakterének arra van diszpozíciója, hogy rosszat tegyen, annak ellenére, hogy éppenséggel valami jót is tehetne. Ha racionálisan, a tapasztalat alapján azt várhatjuk egy embertől, hogy – különböző helyzetekben – kárt fog okozni más embereknek azért, hogy ezzel saját érdekeit vagy élvezetét szolgálja, akkor ezt az embert leírhatjuk úgy, mint rossz, gonosz karaktert. De még ha rossz karakter is, akkor is karakter – diszpozíció arra, hogy az illető rosszat tegyen. A karakter rossz mivolta már nem írható le egyszerűen a jó hiányaként.

Erőszakos bűntényeket semmiképp sem csak rossz karakterek követhetnek el, de a rossz karakterek hajlanak rá, hogy megtegyék, mivel nem tudják megkülönböztetni a jót a rossztól. Néhány közülük érdekből vagy élvezetből gyilkol, mások kínzás-függőek, köztük azokkal, akik az úgynevezett „szeretteiket” kínozzák, megint mások erőszakot alkalmaznak, hogy megalázzanak, megszegyenítsenek másokat. Sade márki novellái hemzsegek az ilyen figuráktól.

Mivel az abszolút jótól a gyökeres rossz felé tartó vasutas kirándulásra közvetlen azután hívtam meg a kedves olvasót, hogy a morális rosszat mint a természeti rossz forrását vizsgáltam, talán azt a hamis benyomást keltem, hogy a morális rossz nem okoz mást, csak természeti rosszat. Ez hibás következtetés. Még akkor is, ha a sérelem a testet éri, egy rossz tett egyidejűleg sérti a pszichét, a lelket is. A megalázás, a kegyetlenség mindenképp súlyosbítja a testi sértést, de lehet nagyobb mértékű is, és végül rosszat okozhatunk bármilyen testi sértés nélkül is. Gondoljunk csak a fiatal David Copperfieldre. Az érzéketlenség másokkal szemben, a mások pusztá jelenlétének, vagy szükségleteinek, vágyainak figyelmen kívül hagyása, a kegyetlenség sokkal mélyebben megsebezhet egy embert, mintha megütnék vagy pofon vágnák. Igaz, még egy becsületes ember is megsértheti egy másik ember lelkét, de mivel neki jóra irányuló diszpozíciója van, ő gondoskodik róla, hogy megjegyezze a rossz cselekedetet, és hogy bocsánatot kérjen. A Kant tipológiájában „rossznak” minősülő karakter ezzel nem fog törődni, ő jobbára, habár nem mindig, racionalizálni és igazolni fogja azt, hogy ő nem érintett az ügyben. És amennyiben a fent leírt rossz karakter érintett az ügyben, mivel arra diszpozicionált, hogy rosszat tegyen, reménytelen lenne megkülönböztetni, hogy ő testileg vagy lelkileg akar-e fájdalmat okozni. Hadd illusztráljam a morális karaktert a négy Karamazov testvérrel. Aljosa jó, karaktere arra irányul, hogy jót tegyen, még akkor is, ha esetleg meg tud bántani másokat, Sztavrogin, az apagyilkos rossz, az ő karaktere, csakúgy mint az apjáé, arra hajlamos, hogy rosszat tegyen, míg Dimitrij és Iván a rossz „kantianus” típusai, azaz diszpozíciójukat illetően egyáltalán nem rosszak, de – fagyos vagy éppen forró – szenvedélyeik vezérlik őket.

Rossz raktereket mindannyian elég jól ismerünk. Találkoztunk a „kantianus” típusal, vagyis azzal, aki megfordítja a mozgatórugók sorrendjét. Olyan karaktereket is ismerünk, akiknek rosszra irányuló diszpozíciójuk van. Ha szerencsések vagyunk, és életünk során még nem akadtunk össze ez utóbbi típusal, regényekből és drámákból ismerhetjük őket.

Mindenki olvasta a Tom Jonest, így ismerjük Blifilt, ahogyan ismerjük a gonosz törpét Thomas Mann-nál a *József és testvéreiből*, vagy Don Johnt, a herceg törvénytelen öccsét Shakespeare-nél a *Sok hűhő semmiértből*. A karakterükből fakad, hogy rosszat tesznek, ez karakterük diszpozíciója.

A gonosz karakterek, mint tudjuk, arra törekszenek, hogy kárt okozzanak másoknak, destruktív szenvedélyek (mint például gyűlölet, féltékenység, irigység, vágy) vagy érdekek vezérlik őket. A mesékben a pusztító elpusztul, vagy legalábbis meghíusulnak a tervei. De a sikertelen rossz karakterek még vereség esetén sem veszítik el rossz diszpozíciójukat. Gondoljunk Jágóra vagy Tartuffe-re.

A rossz karakterek ábrázolására szakosodott regényfajták a detektívregények, illetve a thrillerek. A detektívregények, thrillerek elemző jellegű esetek, melyekben valaki idő előtti halálát egy olyan személy tette okozza, akinek karaktere rossz, vagy legalábbis hiányzik belőle a jóság. A thrillerek szereplői három különböző indítatásból ölnék: szenvedély, érdek, illetve kényszer. A szenvedélyből fakadó bűncselekményeket néha olyan figurák követik el, akiknek nincs diszpozíciójuk a rosszra, mint például Othello. Az ilyen és hasonló karakterek lényegiek egy drámában, de nem különösebben érdekes szereplői a thrillereknek, mivel általában feladják magukat, vagy megbüntetik magukat, csakúgy mint Othello tette. Egy nyomozónak nyomoznia kell, történetének gyilkosokra van szüksége, akik lelepleződnek. Ez a nyomozás menete, függetlenül attól, hogy a szenvedélyből elkövetett bűncselekményeket rossz karakterek követték el, vagy olyanok, akiknek nincs jóra irányuló diszpozíciójuk.

Agatha Christie regényeiben majdnem minden gyilkosságot az érdek motivál, mindekelőtt az anyagi érdek, a többi néhányat pedig a bosszú, ellenben Ruth Rendell regényeiben a kényszer, a pszichológiai kényszer is a fő indokok között szerepel. Hozzátenném, hogy a pszichológiai kényszer egy rossz karaktert nem alakít át nem-rossz karakterré, mivel bármik legyenek is az okok vagy az indokok, a bűncselekmény mindig a karakter diszpozíciójából fakad.

A detektív regények megbízható forrásul szolgálnak ahhoz, hogy információt szerezzünk a végső rosszra készen álló karakterről. A gyilkosok különbözőek, és olykor igen csak felkeltik az olvasó érdeklődését. Nem csak a szokásos „ki tette?” értelemben, hanem elméjüket és lelküket illetően is. Ők nem papírmásé figurák. Különböző jó dolgokat is tesznek, talán még szerethetnek is. Az olvasókat gyakran illetik azzal a kritikával, hogy jobban érdekli őket a rossz, mint a jó. Ez félrevezető. A jóság gyökereit nem lehet megérteni, de a jócselekedeteket könnyedén meg lehet. Nem kérdezhetjük meg, miért jó Cordélia, habár azt értjük, hogy ő jó, de megkérdezhetjük, hogy mi tette gonosszá a két nővérét, habár időbe telik ráébredni, milyen gonoszak is valójában. Mivel a jóság nem „érdekes”, csak gyönyörű.

De még ha az ilyen típusú rossz karakterek érdekesek lehetnek is (nem mindegyik az), mégsem vonzanak bennünket. A regény vagy dráma többi szereplőjét sem vonzzák. A közönséges gyilkos gonoszság valójában nem vonzó. Az ember eltűnődhet rajta, miért tette, vagy hogy miként jut el valaki odáig, hogy képes legyen megtenni. Érezhetünk egyfajta elragadtatást a tett „miért”-jét illetően, de a tettet illetően aligha.

A Kant által leírt fajtájú „rosszat”, amely rossz nem más, mint a jó hiánya, és amelyik ritkán megy el a határokig, szintén ismerjük élettapasztalatainkból. A regények és a színdarabok tele vannak vele. A komédiák a féltékeny férjek, irigy szakemberek, zsupori apák, korrupció politikusok kiapadhatatlan forrásai, akik nem rosszak, de erejüket és tekintélyüket kihasználva többek között rossz dolgokat is tesznek. Ők nem vonzóak, inkább megvetésre méltóak. Egy gonosz személy, aki egyben komikus is, rendszerint nem lehet vonzó a néző vagy az olvasó számára.

De vannak piti kis gazemberek, akik nem komikusak, és akiknek van vonzerejük. Bizonyos regények, mint például Jane Austen alkotásai, tele vannak olyan lelkiismeretellen

fiatalemberek portréival, akik lányokat csábítanak el és hozományra vadásznak. Ők általában jelentéktelen alakok, de képesek arra, hogy büntudatot érezzenek (ha vereséget szenvedtek) vagy éppen arra, hogy módszereiken változtassanak, ha tisztességes eszközökkel is elérhetik azt, amire vágnak. Ha vonzóak, akkor nem gonoszságuk teszi őket azzá, hanem az, hogy gonoszságukat ügyesen leplezik. Kiváló tehetségük lehet a hízelgéshez, a hiszékeny emberek rászedéséhez, nagyszerű hipokriták.

Hadd foglaljam össze az eddigi eredményeinket. Sem a jót nélkülöző diszpozíciójú, sem pedig a gonosz diszpozíciójú karakterek nem vonzóak általában véve. Ha mégis azok, az nem gonoszságuk minőségének tudható be, hanem annak, hogy gonoszságukat bizonyos időre leplezni tudják.

De a gyökeres rossz vonzó, vagy legalábbis vonzó lehet. Vonzó, mert démoni. Vagy tömörebben fogalmazva: gyökeres rossznak fogom hívni azt a fajta rosszat, amelyik démoni, vagy démoni lehet. Mivel vonzó. A vonzó, a démoni rosszat gyökeres rossznak hívom. De mitől gyökeres ez a rossz, attól, hogy vonzó, vagy attól, hogy démoni?

A gyökeres rossznak, mint mindennek, története van. Kezdetben nem emberi alakokban ábrázolták. A zsarnokokat, despotákat gonoszaknak tekintették, de nem démoninak. Az első démonok szörnyek voltak, akik betegséget terjesztettek, gyilkos hajlamaikat pedig minden nap szüzek vérével elégitették ki. A perzsa Arimán isten, a gonosz teremtő manicheus képe, de a mi Ördögünk is az ilyenfajta szörnyek leszármazottja. Platón volt talán az első, aki az általunk „gyökeresnek” nevezett rosszat mint kizárólag emberi karaktert írta le, a zsarnoki lélek tárgyalásakor *Az állam* IX. könyvében. Platón a mai napig példát mutat nekünk a gyökeres rossz megértéséhez.

A rossz karakter, azaz a karakter rossz diszpozíciója gyökeresnek mondható, ha esetében egyfelől az ész, másfelől pedig a szenvedélyek, vágyak együttműködnek.

Vannak erkölcstelen vágyakkal, pusztító szenvedélyekkel rendelkező emberek, és ha ezek a vágyak és szenvedélyek alakítják ki a karakterüket, akkor az a karakter rossznak mondható. De nem gyökeresen rossznak. Ők nem tudnak őszinte híveket toborozni, nem csikarnak ki csodálatot, gonoszságuk nem vált ki függőséget és nem is vonzó. Ez nem démonikus, hanem állatias. Mint Caliban Shakespeare *Viharában*. Feldühödött állapotban gyilkolnak, vérre és hullákra vágnak, nőket rabolnak minden megkülönböztetés nélkül, de előbb vagy utóbb elérkezik a pillanat, amikor megcsömörlenek a pusztításban, és nem tudják tovább folytatni. Bandába gyűlve ezek az állatias és általában egyúttal ostoba teremtmények emberek százait ölhetik meg, de sosem gyilkolnának le egy egész népet, de még egy egész várost sem.

Vannak erkölcstelen észjárású emberek, akik felsőbbrendűnek tekintik magukat embertársaiknál azáltal, hogy rossz maximákat fogalmaznak meg. A maxima egy személy döntéseit és tetteit vezérlő elv. Maximáinkat rendszerint a környezetünkből merítjük, még akkor is, ha ezek a maximák nincsenek egyértelműen rögzítve. De sok közülük egyértelműen rögzített, mint hogy ne hazudjunk, ne hagyjuk cserben barátainkat, ne bántunk szándékosan másokat, viszonzzuk mások jótetteit és barátságosságát, segítsünk a rászorulókon, és így tovább. Olykor rossz maximákat is felveszünk, olyanokat, mint hogy kövessük egyéni érdekeinket, mert különben ostobának és életképtelennek fognak tartani bennünket. Vagy hogy ne bízzunk meg senkiben, mert ezt mások gyengeségünk jelének tartják majd, stb. De rossz maximáink általában nem állnak szemben a jó maximákkal, hanem inkább azok elkerülésére ösztönöznek.

Mindazonáltal azok a maximák rosszak, amelyek vagy megfordítják a morálisan jó maximát, vagy amelyek szerint teljesen mindegy, hogy az embert A vagy nem A vezérli, például a „ne ölj” vagy az „ölj” esetében, mivel teljesen mindegy, hogy ölsz-e vagy sem. Mindegy, mert a gyilkosság tilalma pusztán csak egy szokás, a természetnek semmi köze hozzá, és bolond, aki törődik egy olyan mesterséges és történelmi alapelvvel, amely az ő érdekeit és élvezetét hátráltatja. A cinikus felveti, hogy egy okos ember inkább a

gyilkosságot támogató maximát fogadná el, mint azt, amelyik tiltja a gyilkosságot. Ilyen és ehhez hasonló érveket előszeretettel hangoztatnak az olyan dialógus- vagy regényszerplők, mint amilyen Rameau, Diderot *Rameau unokaöccse* című dialógusában, vagy a szabadgondolkodók Sade regényeiben, vagy Vautrin Balzac *Emberi színjátékában*.

Az erkölcstelen észjárású emberek nem feltétlenül gyökeresen rosszak is egyben, sőt, olykor még csak nem is rossz karakterek. Ők maguk esetleg nem is erkölcstelen észjárásúak, csupán kísérleteznek azok logikájával. Érveléseik felfoghatók szellemes megjegyzésekként, paradoxonokként, filozófiai kihívásokként vagy provokációkként, de komolyan is vehetik ezeket, és a gyakorlatban is követhetik őket. Ilyen szereplő Platónnál mind Traszümakhosz, mind pedig Kalliklész. Meg kell hogy ismételjem: az erkölcstelen észjárású emberek, illetve azok, akik az ő elgondolásaikkal kísérleteznek, általában úgy tekintenek magukra, mint akik felette állnak az ostoba, őrjítő tömegnek és azok kísértet-erényeinek.

A példák különböző dolgokat mondanak nekünk. Sem Kalliklész, sem pedig Traszümakhosz nem gyökeresen rossz karakterek. Traszümakhosz zsarnok volt, és elképzeltető, hogy az alapelvei szerint cselekedett, de nem találunk rá utalást, hogy valóban így tett volna. Nem tudunk semmit Kalliklészről, Platón talán csak az érvelés kedvéért találta őt ki. Rameau unokaöccse biztosan nem egy gyökeresen rossz karakter, sőt még csak nem is rossz. Valójában a légynek sem tudna ártani, kivéve saját magát. Semmilyen jelét nem találjuk annak, hogy bármelyikük is karizmatikus vagy démonikus volna.

De a mi a helyzet Comte de Bressackal Sade *Justine*-jében, vagy Balzac Vautrinjával? Vagy mi a helyzet Shakespeare III. Richárdjával, Edmundjával, Machbethjével, vagy Molière Tartuffe-jével?

Ezeknek a karaktereknek az a „különlegessége”, hogy egyesítik magukban a rossz két fentebb tárgyalt aspektusát, nevezetesen az erkölcstelen szenvedélyeket és az erkölcstelen észjárást.

Csak ha a rossz maximák egyesülnek az ösztönök alvilágának rosszával, akkor fo-

gunk összetalálkozni a jelenséggel, amit igazoltan hívhatunk gyökeres rossznak. A két elfajzás – vagyis a lélek elfajzásának és az elme elfajzásának – kombinációja nem túl gyakori. A gyökeresen rossz karakter éppolyan makacsul ragaszkodik a gonosz maximáihoz, mint amilyen makacsul a jó emberek ragaszkodnak a magukéhoz. Ez a rossz maximákhoz való szigorú engedelmesség a gyökeresen rossz embereket a kiválóság idegen tollaival ékesítheti fel. Továbbá a tízparancsolat maximáit megfordító maximáik a lázadás egy aktusaként foghatók fel, lázadásként az isteni rend ellen, lázadásként a gyenge és szolgálai emberi faj ellen. A gyökeresen rossz karakterek harcosok. De egyúttal megalkuvók is. Alapelveik, ha következetesen követik őket, gazdagságot és hatalmat, erőt és rajongást ígérnek számukra. Szünetük, vágyaik arra indítják őket, hogy elveiket átültessék a gyakorlatba. Ez a fajta rossz démonikus, mert vonzó, mert a kiválóság idegen tollai a valódi kiválóság látszatát keltik, mert a rossz elvek megszabadítják követőiket az erények terhétől azzal, hogy a vétkeket úgy gyakoroltatják, mintha erények volnának.

Valójában, a hamis kiválósággal együtt járhat egyfajta igazi kiválóság. Mivel az ilyen karakterek mindent kockára tesznek, és még akkor is állhatatosak maradnak, ha már ve-

A gyökeres rossz modern alakjai nem Istent és az Ő parancsolatait vonják kétségbe, valami mást tesznek. Isten helyébe lépnek. „A zsidó kérdés végső megoldása”, vagy „az árja faj rendeltetése”, csakúgy, mint a kapitalizmus eltörlése, a liberalizmus eltaposása, a kommunizmus egész világra kiterjedő győzelme, ezek többek, mint maximák, ezek elméleti beállítódások minden lehetséges maxima számára.

reséget szenvedtek, ezzel olyan következetességet mutatnak, amely felül emeli őket a hétköznapi „többé-kevésbé” játékaik kicsinyességén. Ez az oka annak, hogy – legalábbis a modern idők megelőzően – tragikus alakokként is ábrázolhatták őket. Ennek ellenére, kiválóságuk hamis, mivel vonzerejük csupán addig érvényesül, ameddig a gyökeresen rossz karakter közelebb és közelebb kerül az abszolút hatalom gyakorlásához, illetve ha már birtokában van az abszolút hatalomnak. A démonikus vonzereje különböző érzelmekből tevődik össze, többek között a szeretetből és a félelemből. Miután vereséget szenvedtek, vonzerejük elenyészik. És azok, akik imádták őt, már nem egészen értik magukat. A csalódás, a követők elpártolása persze megtörténhet a gonosz figura bukása előtt is. Ahelyett, hogy szeretnék és félnék őket, átkozzák és félik őket.

Minden gyökeresen rossz karakter olyan gazember, aki különbözik a többi gazembertől. Shakespeare hármát ábrázolt, III. Richárdot, Edmundot és Macbethet, de egyvalami mindannyiukban közös. III. Richárd elhatározta, hogy gazember lesz, és gazember is maradt, főleg miután ellenállt a jó egy röpke kísértésének. Macbeth, aki azt mondta, hogy „szép a rút és rút a szép”, ennek megfelőn élt és halt is meg. Edmund egy egész „természettörvény”-elméletet dolgozott ki, amely aztán vezérelvül szolgált cselekedeteiben. Az ilyen vagy hasonló „természettörvény”-elméletek szolgálnak maximálisan vagy legalábbis filozófiai igazolásként Bressac (a *Justine*-ben) vagy Vautrin (Balzacnál) számára. Ezen karakterek mindegyikét lelkének legmélyebb bugyra vezérli. A hideg racionalitású, számító III. Richárdot, az álszentet és a színészt a bosszú vágya és szenvedélye fűti, Macbethet a törtetés szenvedélye és annak vágya, hogy bebizonyítsa férfiasságát. Edmund lelke úgyszintén ég a bosszúvágytól, az erő-, és a hírnév utáni vágytól, valamint fivére és apja iránt érzett gyűlöletétől. Comte de Bressac „szadista”, aki élvezetét leli a kínzásban, akit szexuálisan tüzel a kegyetlenség, és akinek pénzsóvársága is kielégíthetetlen. Vautrin egy közönséges bűnöző, aki miután kiszökött a börtönből, hiú ígéretekkel áltat becsvágyó fiatalembereket, mint saját törekvéseinek eszközeit. Mindegyikük gyilkos.

Mostanra világossá vált, hogy habár minden gyökeresen rossz karakter különböző, sok dologban megegyeznek. Mindenekelőtt abban, hogy a rossz maximák és lelkük legmélyének együttműködése az, ami démoni erejük valódi forrását adja. Shakespeare esetében III. Richárd és Edmund démon, a szó legszorosabb értelmében. Richárd elnyeri Anna szerelmét, akinek férjét ő ölte meg, Reganben és Gonerilben végzetes szexuális vonzalom ébred Edmund iránt, és készek ölni vagy meghalni is érte. Csupán Macbeth nem démonikus ebben az értelemben, talán mert lelkének pokla az, ami irányítja a vezérelvét, és nem fordítva. Justine beleszeret a gonosz Bressacba, és fiatal emberek sora esik áldozatul Vautrin bűbájának, akitől aztán mindannyian félnék, néhányan pedig engedelmeskednek is neki.

Bressac esete a gyökeres rosszat nem a politika, hanem a magánszféra színpadára helyezi. Molière démoni Tartuffe-je szintén hasonló eset. Tartuffe nem pusztán képmutató. Démonikus hatása olyan erőteljes, hogy Mme Pernel nem akar hinni a szemének, mikor az feltárul előtte. Molière Tartuffe-je komédia, de nem azért, mert az anti-hős alul marad a józan eszű és jóakarató emberekkel szemben, hanem mert a szerző egyfajta „deus ex machinát” vet be. Minden olyan dráma közül, amely a gyökeres rosszat ábrázolja, Balzac *Emberi színjátékának* karakterei a legpesszimistábbak: Vautrin, a démoni gyilkos végül a rendőrség szakácsa lesz. Ez politikai állásfoglalás.

Ellenben Shakespeare-nél minden démoni figura elbukik, és bukásával elveszti személyes varázsát. Ez egyszerre politikai és morális állásfoglalás. Shakespeare III. Richárdját játszották Hitlerként, majd néhány évvel később Sztálinként a magyar Nemzeti Színházban. Mindkettő beleillett a szerepbe, és a közönség tapsolt. E korai Shakespeare-dráma politikai éle az, hogy egy olyan despotikus rezsimet ábrázol, amely nagyon hasonlít a totalitáriushoz. Amit látunk, az nem csak a működésben lévő démoni rossz, hanem az a teljes erőgépezet, amit annak működése épített fel és tart féken, valamint láthatjuk a meg-

büvölt követőket is, akik egyéni szenvedélyeik, vágyaik és érdekeik által vezérelve kicsiny tükörcsképeivé váltak a csúcson trónoló gyökeres rossznak.

Itt búcsút intünk az irodalomnak.

A huszadik századig két történelmi vagy kvázi történelmi személyiség élt a zsidó-keresztény hagyomány embereinek emlékezetében a gyökeres rossz szimbólumaként. Haman, Eszter Könyvből, és Néro császár. Haman célja a zsidó nép kiirtása, indítéka pedig a bosszú volt. De mint tudjuk, tervét Eszter királyné közbelépése miatt nem tudta kivitelezni. Ezek a fontos elbeszélések megmutatják nekünk, hogy ha valaki tömegmészárlásra készül, és indítékaiban a rossz szenvedélyek a rossz maximákkal párosulnak, akkor gyökeresen rossznak fogják bélyegezni, még akkor is, ha a következmények végül elmaradnak. Néro története teljesen más. Néro nagystílű gyilkos volt, mivel – mint római császár – megvolt hozzá a hatalma, hogy gyilkoljon. Maximája szerint (amint Suetonius-tól tudjuk) mindent meg lehet tenni, amit az embernek hatalmában áll megtenni. Néro örömet lelte abban, hogy keresztényeket ölt, hogy meggyilkolta feleségét és anyját, hogy felgyújtotta Rómát. De Hitler és Sztálin után Néro csak egy jelentéktelen kis zsarnoknak tűnik.

Itt kell bevezetnünk a rossz harmadik fogalmát, amit a rossz történelmi fogalmának fogok hívni. Ez új fogalom, mert új jelenséget ír le.

A történelmi rossz fogalma ártatlanságban született, Hegel *A szellem fenomenológiájában*. A modern világot, a moralitásnak nevezett világot vizsgálva Hegel egy új szociális és politikai rend feltűnéséről beszél. Később a rossz történelmi szerepét tárgyalja. Milyen típusú rossz járhatott a fejében? Egy felforgató fogalom, egy felforgató idea megtestesülése. A felforgató tettek végrehajtója, aki nagyra becsüli a jó és a rossz néhány hagyományos értelmezését. Az új világrend megtestesülése veszélyes, mérgező ördög a régi rend védelmezőinek szemében. De ha ez utóbbi kép makacsul benne marad az új rend demonizációjában, ha a régi rend hívei az újjal szemben megkeményítik szívüket, a helyzet megfordul: a régi világ védelmezői fogják a rossz szerepét játszani. Hegel művében a történetnek jó vége lesz, mert a régi és az új rend erői kibékülnek, és egy új etikai rend jön létre, amely tagadja és egyúttal megerősíti a régi rend értékeit. A Rossz, amely *A szellem fenomenológiájában* a felforgató szerepét játssza, Napóleon, akit nagy lelkesedéssel üdvözölnek, de aki a régi rend erőinek szemében maga a megtestesült ördög.

A „történelmi rossz” hasonló szerepet játszott mindenhol, ahol a bigottak a kiváltságait és előjogaikat fenyegető új burzsoá fiatalságot átkozták. Ez volt az az idő, amikor a gonoszság jól megérdemelt vonzerőt váltott ki. Ez a jelenség biztosan nem volt teljesen új, gondoljunk csak Robin Hoodra vagy Drake kapitányra. De ők gyakorlati lázadók voltak, nem pedig elvi lázadók, nem ideológiai elkötelezettek. A modern lázadók ideológiai elkötelezettek is voltak, és ez csak újabb ok volt a „megkeményített szívüknek” ahhoz, hogy gyűlöljék őket, mint minden rossz gyökerét. Schiller drámái tele vannak ilyen ideológiai rajongókkal, szabadságharcosokkal, individualistákkal, csakúgy, mint Ibsen drámái, különösen a *Nóra*, valamint G.B. Shaw számos színjátéka, például *Az ördög cimborája* vagy *A doktor dilemmája*.

A huszadik század totalitárius diktátorai a történelmi rossz szerepét játszották, habár ők a gyökeres rossz démonai voltak, a történelmi rossz jelmezébe bújva. Jól megállták a helyüket forradalmárként, az új világrend előfutáiraiként, habár ugyanahhoz a világrendhez tartoztak, mint ellenfeleik, nevezetesen a modern világhoz, egyetlen különbséggel: tagadtak mindenfajta szabadságot. Ez az oka annak, hogy ebben az esetben nem volt dialektika, nem jöhetett semmilyen kibékülés, mivel egyetlen etikai erő sem békülhet ki a gyökeres rosszal.

A huszadik század totalitárius diktátorai által okozott „természeti rossz” olyan hatalmas arányú volt, hogy ott a számok már lényegtelené váltak. Hogy húsz millió vagy harminc millió férfit és nőt gyilkoltak meg, lényegtelen. Azt, hogy hány millióan haltak meg koncentrációs táborokban, gettóknak, nem lehet megszámolni. Az a szám, amelyik

többé már nem szám, végtelen. És ehhez még hozzá kell adni a morális sérelmeket, az emberi lelkekbe ültetett gyűlöletet és félelmet, a traumákat, a morális mércék elvesztését, az örületet, és ezzel még mindig nem ért véget a bűncselekmények, valamint azok rövid távú vagy hosszú távú következményeinek felsorolása.

Hitler és Sztálin nem voltak szörnyek, ők pusztán vérszomjas vadállatok voltak. A gyökeres rossz prototípusai voltak, mivel az összes jellemző vonását bemutatták ennek a karaktertípusnak. Saját maximáik szerint cselekedtek, és ezek a maximák rosszak voltak. A düh, a gyűlölet és a bosszúvágy hajtotta őket. Maximáik és indulataik egymást támogatták. Karizmatikusok voltak. A követők jóval szélesebb hálózatát irányították, mint amekkorát hasonló alakok valaha is irányítottak. Hatalmas tömegek üdvözölték őket isteneikként és követték őket a halálba. Saját tükörképüket teremtetették meg, és nem csak a saját államukban, ahol egyesült a szeretet és a félelem. Milliók voltak Hitler és Sztálin árnyékában, és ebből a fajtából még a mai napig sok létezik.

De miért a huszadik században? Miért játszotta a gyökeres rossz a huszadik század Európájában évtizedekig az első hegedűs szerepét, ahogyan azelőtt soha?

Könyvtárakat tölthetnék meg olyan könyvekkel, amelyek a totalitárius diktatúra felbuklásának és időszakos sikerének történelmi feltételeit vizsgálják. E tanulmány keretei között nem tudok kitérni ennek tárgyalására. Mindössze tömören szeretnék rámutatni egy általam már korábban említett dologra. A történelmi rossznak még azt megelőzően kellett volna megjelennie, hogy a gyökeres rossz történelmi jelmezbe bújhatott volna.

A modern és a hagyományos (például a Shakespeare-i) gyökeres rossz közötti különbség nem a lélek mélyén keresendő, hanem a maximákban. Ezek a maximák nem egyszerűen az erény maximáinak ellentétei, nem a természet egyneműségéhez tértek vissza, és nem is a moralitás mesterséges karakterére utalnak. Ideológiai maximák. Nagyszabású elgondolások a világ megváltoztatására, arra, hogy az egész világból egy másikat csináljunk. Ez a vízió nem egyéni, hanem az egész bolygóra kiterjed. Vagyis, a gyökeres rossz modern alakjai nem Istent és az Ő parancsolatait vonják kétségbe, valami mást tesznek. Isten helyébe lépnek. „A zsidó kérdés végső megoldása”, vagy „az árja faj rendeltetése”, csakúgy, mint a kapitalizmus eltörlése, a liberalizmus eltaposása, a kommunizmus egész világra kiterjedő győzelme, ezek többek, mint maximák, ezek elméleti beállítódások minden lehetséges maxima számára. Minden maximának az ideológiára kell utalnia, és az ideológia ennek megfelelően fog maximákat előállítani. Többek között az „ölj” maximát is. Nem csak azt, hogy a gyilkosság közömbös a természet szempontjából, nem csak azt, hogy ölj kedvtelésből és érdekből, nem, valami mást és többet: ölj, mert zsidókat, idegen osztályba tartozókat stb. gyilkolni erényes, ez az, ami valóban jó, mert a jót szolgálja. Az embernek fel kell áldoznia az empátiát, a szimpátiát, értelmének széles látókörét, minden emberit az idológia által elgondolt végső cél oltárán.

Mindezzel eleget is mondtunk volna Hitlerről és Sztálinról, mint végső démonokról, de mindez okot adhat az óvatosságra is. Jól ismert, hogy Hannah Arendt az ellenkező irányban gondolkodott. Ő a rossz banalitásával foglalkozott. A rossz banalitásáról beszélve Arendt semmiképp sem becsülte alá a rossz hatóerejét. Nem a rossz cselekedet szörnyűségét tagadta, hanem e rossz parancsnokainak démoni karakterét. Ezt a következtetést akkor vont le, miután látta Eichmann-t a vádlottak padján Jeruzsálem törvényszéke előtt a halálos ítéletére várni. Arendt érvelésében van egy aspektus, amit közelebbről is érdemes megvizsgálnunk. A múlt gyökeresen rossz karakterei kétségbe vonták Istent vagy az éppen akkor fennálló világrendet, vagy mindkettőt. A Másik helyébe léptek, az Ördögébe, a kihívóéba, és éppen ezért voltak ördögiek. Hitler és Sztálin azonban olyan világban éltek, ahol (Nietzschével szólva) Isten halott volt, meggyilkolta egy olyan világ, amelyik nélküle is tovább tudott haladni. Pogányok voltak mint Hitler, vagy ateisták mint Sztálin, és ez az oka annak, hogy nem lehettek démonikusak. Eddig a pontig Arendtnek igaza van. Ezek a démonok a hamis nagyszerűségéből élnek. Hamis nagyszerűségüket erejük elvesztésével egyidejűleg veszítik el.

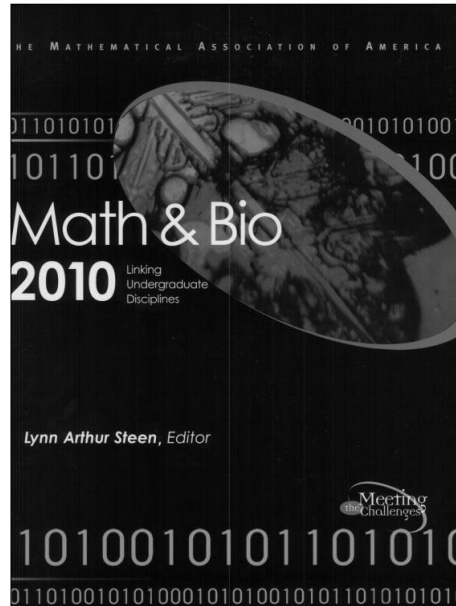
Mégis, folytatnám, mindez nem teszi a gyökeres rossz modern figuráit „banálissá”. A gyökeres rossz soha nem banális, abból az egyszerű okból, hogy nem egy hétköznapi eset. Igaz, a modern démonok csak hatalmi helyzetben élik teljes virágzásukat, de felismerhetjük őket „in statu nascendi” (éppen születőben) is, és ha az ember azt hiszi, hogy éppolyan banálisak, mint bárki más, akinek rossz hajlamai vagy rossz diszpozíciója van, akkor az az ember elszalasztja a lehetőséget, hogy leleplezze és megakadályozza működésüket, mielőtt még túl késő lenne.

A politika színpadán, csakúgy, mint a magánélet színpadán a leleplezés a reflexióból következik. A reflexió megkülönböztetést vagy különbségtételt jelent. Nem minden rossz gyökeres rossz, nem minden ideológia szolgál diszpozícióként minden fajta rossz számára, a jószág hiánya nem rossz, sem a politikai-, sem a magánszférában. A különbségtétel hiánya fanatizmushoz, a gyökeres rossz leleplezésének fontosságát tagadni pedig tehetetlenséghez vezet. Az embernek igyekeznie kell megtalálnia a középutat egyfelől a fanatizmus – amely rendszerint valamiféle fundamentalizmussal párosul –, másfelől pedig a kényelmes tehetetlenség – amely rendszerint valamiféle relativizmussal párosul – között. Ez nem kis feladat.

Jegyzet

(1) Eredeti angol kézirat címe: „On evils, evil, radical evil and the demonic”

Borcsiczky Edit fordítása

A Mathematical Association of America könyveiből